

Finn Erhard Johannessen

Bruk av tingbøker i bygdebokarbeidet - erfaringer fra Gausdal

En dag i slutten av august 1773 tok et underlig følge av fra kongeveien ved Fåberg, reiste gjennom Gausdal og fortsatte på kongeveien fra Øyer. De reisende het Svend Falk, Grete Elisa Falk og Gustavus Lillien. De siste skulle være gift og hadde med seg et tre måneder gammelt barn. Gustavus hadde dessuten med seg en sabel, men så var han også desertør fra et fremmed land.

Med seg hadde de pass som gav dem lov til å reise helt til Vardøhus, og de reiste omkring og praktiserte kjerremakerhåndverk, forklarte de senere. Om ferden gjennom Gausdal er ikke annet kjent enn at følget stoppet på Frøyse der Grete tippet et stykke brød og fastslo at fanden kan man korse fra seg, men ikke slemme mennesker.

I bygda begynte det å gå rykter om at de reisende var folk med uvanlige evner. Erik Tofterydningen, som nettopp var blitt bestjålet, hørte at omstreiferne kunne skaffe stjalne ting tilbake, og han reiste følgelig etter og fant dem i en stue ved kongeveien i Øyer. De lovet å komme tilbake og mente de skulle greie å skaffe ham det stjalne igjen.

Mot slutten av uka dukket virkelig Grete og Gustavus opp på Tofterydningen og ble der over helgen. Og nå strømmet folk til, for det var mange som kunne tenke seg

en håndsrekning av vise folk. Ole Rud, for eksempel, hadde hatt stor motgang med dyrene. Grete Falk spurte hvor mange penger han hadde på seg, men Ola visste ikke. "Det vet jeg", påstod Grete og bannet på det. Og etter som Ola hadde hørt at hun var vis, trodde han henne og tømte pungen som viste seg å inneholde 61 skilling. Grete tok både pengene og pungen og lovet å komme til ham om kvelden for å hjelpe ham. Men hun kom ikke.

Bård Reistad var blitt frastjålet noen værer, og Grete lovet å skaffe dem tilbake for en daler. Men Bård så ikke mer hverken til værene eller daleren. Marie Borgård hadde gitt seg i vei fordi hun hadde en syk søster. En halv daler og en pel brennevin skulle Grete ha for å gjøre søsteren frisk, og Marie måtte gå hjem for å hente det forlangte. Da hun kom tilbake, hadde hun også med seg en tom butelje, og den fylte Grete uten at Marie kunne se hva hun hadde oppi, og leverte den innpakket tilbake. Dette var medisinen, og Grete skulle selv komme etter for å sørge for at den ble inntatt på riktig måte. Men heller ikke der dukket Grete opp.

Verten selv, Erik Tofterydningen, hadde også betalt Grete for at hun skulle hjelpe ham. Men mandag morgen fikk Erik pengene tilbake ettersom det ville ta litt lenger tid enn forutsatt å skaffe ham dyrene tilbake. Årsaken var nok helst at Grete og Gustavus hadde fått andre ting å tenke på; lensmannen var etter dem, og de gjorde seg klar til å dra sin kos. Men lensmannen var for rask og arresterte dem før de kom seg unna.

Noen dager senere ble Grete og Gustavus stilt for retten, og mange troskyldige møtte opp og vitnet om hvor skammelig de var blitt svindlet. Marie Borgård var der, og sannelig, under armen hadde hun flasken med det mystiske innholdet,

for hun hadde ikke tort å gi medisinen til søsteren uten Grete Falks rettleiding. Grete like dette dårlig. Hun grep buteljen, tømte innholdet over Marie og slo den tomme flasken i skorsteinen så glasset singlet. Slik oppførsel var det lenge siden tingallmuen i Gausdal hadde sett. For å ha svindlet bygdefolket ble Grete og Gustavus dømt til tvangsarbeid på tukthuset i Kristiania så lenge ledelsen der fant det påkrevet. Og sabelen ble beslagnag!

Historien er hentet fra tingbok nr. 39, 1771-1775, fra Søndre Gudbrandsdal. Tingbøkene er som kjent en enestående kilde når det gjelder dagligliv, tanker og følelser. Man kan vel si at lokalhistorikeren driver en form for trinnvis framrykking. Med tungt skyts som matrikler og pantebøker erobrer han gårdens territorium, med skifteprotokollene tar han seg inn i bygningene, men det er først med tingbøkene han fanger menneskene og tankene deres.

Rett nok finnes det et par andre kildetyper som kan gi noe av de samme opplysninger, nemlig dagbøker og private brev. Dette er glimrende kilder, de kan sammenlignes med gull- og sølvgruver. Men det er det med gull og sølv at det er lite av det, og det finnes bare hos den mest velstående del av befolkningen. Tingbøkene er derimot som jerngruver. De er utallige, og metallet blir brukt av så vel rike som fattige. Men jernarbeid er som kjent tungt, gehalten kan være lav og mye gråberg må skeides vekk. Men man vil helt sikkert finne brukbar malm.

Tingbøkene er blitt til av rettslige grunner. Her finnes referat fra rettsaker, og offentlige kunngjøringer av ulike slag. Til belysning av rettslige forhold i et lokalsamfunn er de selvfølgelig den helt sentrale kilde. Her får vi glimt inn i konflikter mellom mennesker, og vi kan se hvordan de ble løst og hvordan lovene ble anvendt. Man kan for

eksempel merke seg alle ærekrenkelsessakene, og det kan være interessant å legge merke til hvilke personer som går til sak, og hvilken rolle kvinnene som formelt var rettslig umyndige, spilte. Videre kommer vi inn i kriminelle forhold. Det kan dreie seg om de mest uskyldige ting som da den fjorten-femten år gamle Sigri Kråbøl ble stevnet fordi hun i et bryllup i Bødalen i 1739 hadde på seg en lue med blomster av gull- og sølvtråder, noe som stred mot forordninger om overdådighet. Eller det kan være alvorlige forhold som da Pål Holtestua i mars 1748 sendte bud etter niesen for å hjelpe ham med å stelle og pynte kona som var død, men som begikk blodskam med niesen da liket vel var stelt. Men etter som kriminalitet er emne for et eget innlegg, skal jeg ikke gå nærmere inn på det her.

Straffesakene og i enda høyere grad tvistemålene tar oss rett inn i hverdagen. Vi får høre om tvister mellom bonde og husmann, jordeier og leilending, om ungdomsforbrytere, konemishandling, kortspill, brennevinsbrenning, skatteunndragelser, kryptskyting, men også om arbeidsliv og handel. Vi får høre om bruken av fjellområder, skal det være beite eller slått? Eller det kan være grensestrid med andre bygdelag; en sommerdag i 1738 dukket en torping opp på seterfjellet og jaget bort gjeterjenter fra Gausdal. “Dere gjeter som tyver og skiælme”, skrek han til dem, “hadde dere vært gutter skulle jeg slått dere så dere aldri hadde stått opp igjen”. Andre spørsmål som kommer opp, er hvem som har plikt til å vedlikeholde broene, eller bygge vei. Eller det kan være strid, oftest om økonomiske forhold, mellom prest og bygdefok. I åstedssakene får vi opplysninger om hvordan landskapet er blitt brukt, ofte langt tilbake i tid, for her trommes eldgamle vitner sammen. Vi får glimt av det som kan kalles folkekultur: mat og drikke, nattefriere

(for det dukket opp to stykker på samme loft, og dermed ble det slåsskamp) og folketro. Bruk av svartebooka ble det sak om, og i gjestebud på Synstbø påskeaften 1746 utbrøt Jens Bjørlien plutselig: “Denne melken er melket av min ku”, mens han helte melk i en kopp. Dermed beskyldte han gårdkona for trolldomskunster; ja, han beskyldte henne forresten også for å ha trollet ihjel en geit for seg.

Man kan ikke søke lykken, sies det, den kommer som et biprodukt. Gleden eller lykken ved å arbeide med tingbøker har også i høyeste grad med biprodukter å gjøre. Gjennom tvistemålene og straffesakene hvirvles det opp stoff om nær sagt alle tenkelige emner, og ofte er det slik at det saken dreier seg om, eller hvordan utfallet ble, kommer helt i bakgrunnen for vår interesse. I 1699 ble Ola Segalstad stevnet for tinget av flere fordi han hadde kjøpt slakt, men ikke betalt. Saken dreier seg altså om gjeld, men man kan spørre seg hva Ola skulle med slaktet. Dessverre møtte han ikke, og det ble derfor ikke noen sak. Men folk kunne fortelle at han var i ferdsselsveien til Kongsberg marked. Aha, det var det det dreide seg om!

Selv den mest flokete sak kan plutselig vise seg å inneholde en perle. I slutten av 1660-årene gikk en langsommelig arvesak for retten i Gausdal, og slike saker er sjelden av de mest interessante. I dette tilfellet dreide det seg om hvilke fordeler de som hadde forsørget Per Sivertsen Voll, skulle ha ved arveoppgjøret. Og etter mye kronglete argumentasjon fram og tilbake får vi plutselig hele Per Sivertsens livshistorie. Han hadde ikke vært av de sterkeste, men eide jord og lurte på om han skulle begynne å drive gården. Da trengte han imidlertid en kone, og en dag i 1640 eller der omkring prøvde han seg med et frieri. Men svaret ble nei, han var for svakelig. Da måtte Per finne en annen måte å forsørge

seg på, og han inngikk en avtale med to nevøer som skulle forsørge ham så lenge han levde, mot å arve alt han etterlot seg. I over tyve år ble han boende hos nevøene og hjalp til med gårdsarbeidet så mye han orket. Om vinteren hogg han ved og tresket, og om sommeren var han med i slåtten. Men noe fullkarsarbeid gjorde han ikke og sov ofte lenge om morgenen. Når vi får høre om alt dette, skyldes det det relativt prosaiske spørsmålet om hva arbeidet hans hadde vært verd.

Det er imidlertid ikke bare rettssakene som representerer gode kilder. At tinglysinger eller annen offentlig bekjentgjørelse føres inn i tingboka, skaper også muligheter for lokalhistorikeren. Gjennom tinglysing av panteobligasjoner kommer opplysninger for dagen som forteller mye om formuesforhold i bygda. Kunngjøring av fletføringsbrev gir opplysninger om de gamles vilkår. Kirkene blir av og til besøkt, og det forekom også at folk ønsket en taksering av husene sine, noe som også ble nedfelt i tingboka, som dermed blir en kilde til byggeskikk, ved siden av de spredte glimt man kan få gjennom andre saker. Den energiske Nils Eriksen kjøpte i 1718 den brattlendte Bårdslie i Vestre Gausdal. Han gikk straks i gang med å forbedre bygningene. Tre år etter ønsket han bygningene taksert, og bygdelenmannen og seks lagrettemenn kom til gårds og vurderte herligheten. Det arbeidet Nils hadde utført ble notert, og det var ikke lite: Til våningshuset, en åsstue, hadde Nils murt en ny grunnmur, og han hadde skiftet de fire nederste stukkene som var råtne. Dessuten hadde han gravd kjeller, rettet på gulvet, og også skiftet en av torvvolene som var råtten. Uthusene hadde også krevd sitt. Stallen og eldhuset hadde Nils tatt ned og materialene hadde han brukt til å bygge et nytt eldhus. Stabburet hadde

han flyttet og bygget en bu under, et fôrhús uten tak hadde han hogget opp til skigard, osv.

Av særlig interesse er opplysninger i tingbøkene som kan fortelle om holdninger og tankegang, både fordi det er et meget viktig emne, og fordi det er så vanskelig å komme innpå det på andre måter. Gjennom de forskjellige sakene kan holdninger og vurderinger komme klart tilsyne som for eksempel i historien om Grete Falk. Enkeltutsagn som er gjengitt, ofte i direkte tale, kan være opplysende. Et eksempel kan være selve domsformuleringen. Holdningen til tyveri kommer klart fram i en dom fra 1681 over Erik Røssum som hadde stjålet en ljå som han forøvrig hadde med seg på tinget for å levere tilbake: “Andre til afskye och Excempel er denne for sin vederstygelige øfuede gierning kient for en tyf och bør udstaa kirchens diciplin och bøde tre lodd sølv til kongen”.

Det var som kjent sorenskriveren og lagrettemennene som dømte på tinget, og av og til kan man ane jordeierne og mannssamfunnets synspunkter i domsformuleringene. I 1725 ble Per Halvorsen og familie dømt til å fraflytte en husmannsplass under klokkerens gård. Klokkerkona hadde nemlig slått til Pers sønn med en rive, og Per hadde forsøkt å ta fra henne riven, med den følge, ble det påstått, at hennes månedsflod hadde løsnet høyst ubeleilig dagen etter. Retten fastslo at kvinnen var “et skrøpligt Redskab paa Legemets vegne”, og at skaden fort kunne ha blitt enda større. Ekstra ille var det at dette var forårsaket av gårdens egen husmann som ikke kunne ansees som mer enn en tjener eller tyende.

I 1740 gjaldt konflikten salg av en seter. Mannen hadde solgt setra uten å innhente konas samtykke, noe han hadde plikt til etter loven. Mannen døde, og kona hevdet at salget

var ugyldig. Retten var av en annen oppfatning: “Ti var ei en Mand som dog er Hoved og i henseende til Regjeringen Eenevoldsherre i sit Huus, myndig til at selge, kjøbe og Contrahere”.

En uttalelse fra en representant for allmuen kan si noe om synet på de overordnede. Amund Leikvamshage strammet seg opp i 1774, og stevnet gårdbrukeren for retten for en gjeld på tyve daler. Men respekten for gårdeieren hadde han tydeligvis bevart; han “har været nødsaget til at indkalde sin Hr hosbonde og Landherre”, sa han i retten.

En sak fra 1723 sier noe om forholdet til enda høyere makter. “Slip mig opp i Jesu navn”, ropte Maren Iversdatter da hun ble overfalt og voldtatt av en brutal valdris.

Jeg håper at jeg med disse eksempler har fått fram at tingbøkene inneholder opplysninger som kan brukes i de forskjelligste sammenhenger. Tingbøkene er hovedkildene til opplysninger om kriminalitet og rettsforhold og kan være et grunnlag for mentalitetshistoriske betraktninger. Dessuten inneholder de et vell av opplysninger om alle slags ting knyttet til bestemte personer, noe som kan brukes til å gi liv til en kanskje ellers tørr fremstilling. Kapitlet om jordbruk for eksempel, kan lett bli en temmelig bastant affære med tiendeberegninger, kyrslag, avdrått, kalorier, kvegskatt, landkommisjon og matrikkelforarbeider. Noen mennesker og noen opplysninger om hva som ganske enkelt foregikk på åker, eng eller beite, vil være et verdifullt innslag.

Ofte kan man finne fine eksempler i tingbøkene som kan brukes som innledning og utdypes senere. Det er å håpe at man på den måten kan få med seg leseren; det er iallfall moro for forfatteren. Ofte er det, som kjent, vanskelig å komme i gang med et nytt kapittel eller et nytt avsnitt, men

har man en illustrerende tingboksak å begynne med, går det straks mye lettere.

Det er en lett uforpliktende bruk av tingbøkene jeg har snakket om og gitt eksempler på ovenfor. Det er også mulig å gå mer systematisk og kvantitativt til verks. Man kan telle opp lovbrudd og tvistemål, fordele dem på kategorier, studere utviklingen over tid, sett i forhold til folketallsutviklingen og i forhold til andre lokalsamfunn osv. Problemstillingene kan være meget interessante, men her er det også mange store problemer; det største dreier seg om hva som egentlig er registrert i tingbøkene, hvor representative de er. Jeg har bare i svært liten grad gjort bruk av tingbøkene på en slik måte, og vil derfor innskrenke mine råd til å gjelde den mer usystematiske bruken.

Her vil jeg anbefale at man tidlig i bygdebokarbeidet skaffer seg et arsenal av tingboksaker som kan brukes i forskjellige sammenhenger, for eksempel ved å ta raske referater fra tingbøkene. De mest kjedelige eiendomstviser og andre saker som er uinteressante, hopper man raskt over. Tingbøkene fra 1600-tallet kan man som regel komme ganske raskt igjennom. Det er verre med de fra 1700-tallet, for da blir tingbøkene tykkere og flere. Skriften kan også bli et problem. Samtidig var det min erfaring at det var på 1700-tallet beretningene var mest rikholdige, inntil de ble mindre interessante mot slutten av århundret. Som regel må man nok nøye seg med et utvalg av tingbøkene fra dette århundret.

I et foredrag om fremstillingsteknikk, har Harald Winge advart lokalhistorikeren mot å overlate til lensmannen å skrive bygdeboka. Han tenkte da på lensmannsberetningene som kilde til 1800-talls-historien. På samme måte bør man heller ikke overlate til sorenskriveren å skrive bygdeboka

for 1600-1700-tallet. For sorenskriveren og lokalhistorikeren har hver sin hensikt. Sorenskriveren forfattet et rettslig dokument, mens lokalhistorikerens oppgave er å skildre livet i et lokalsamfunn.

Etter som det ofte er slik at det er biproduktene og ikke rettssaken som interesserer mest, er det ikke nødvendig å fortelle at man har sine opplysninger fra en rettslig kilde (bortsett fra i notene), at det ble en sak av det eller hvordan den gikk. Det leder bort fra poenget. Man kan skrive om Per Sivertsens alderdom uten å bry seg om det rettslige etterspillet som fremskaffet alle opplysningene. I forbindelse med slåttene skriver man glad og fornøyd om husmannsekteparet Abel Andersen og Berit Pedersdatter som en sommerkveld i 1746 dro opp til en av utslåttene til gården Myklebo i Svatsum som de hadde fått lov å slå av husbonden. Vel fremme tente de bål, laget seg en granbarseng og la seg til å sove for å være klar til innsats tidlig neste morgen. At det på morgenkvisten dukket opp en bondetamp som slo til Abel med en stor fork eller stokk og deretter kylte Abels hode ned i granbaret, behøver man ikke nevne, for det var sikkert ikke det vanlige. Men det var selvfølgelig derfor det ble sak av det og opplysningene skrevet ned. Eller når man skriver om dagligliv kan man ha nytte av jenta fra Nedre Forset som syntes det ble litt trangt i senga en natt i 1748. De lå fem stykker der! At den rettslig historien egentlig dreier seg om abort og mistanke om fosterdrap, er en annen sak.

Nå er vi selvfølgelig også interessert i rettshistorie og vil følge en del saker fra forbrytelse til straff. Men da kan vi mindre enn noen gang la sorenskriveren fortelle historien. For fra ham er det en snirklete beretning vi får,

som først blir noenlunde klar etter at vi får satt sammen alle vitneutsagnene, og kanskje begynt med begynnelsen, for sorenskriveren starter gjerne med slutten, for eksempel overfallet, ærekrenkelsen eller knivstikket. For å vende tilbake til jernmalm-bildet: Sorenskriverens beretning er nettopp malm som historikeren må smelte om til smjern. Og da kreves det som kjent mye energi. Det er vanskelig, for sorenskriverens beretning binder, og man må skrive historien om og om igjen for å få en mer levende fortelling. Av og til kan det være et dramatisk poeng å gjøre som sorenskriveren, begynne med slutten. Jeg valgte det i den mest omfattende og mest gripende sak jeg var borte i. Den heter “rasende kjærlighet”, og her er historie på historie flettet inn i hverandre over atskillige sider i tingboka. I det dramatiske høydepunkt, forlovelsesscenen, viser samtidig sorenskriveren seg som er stor stilist.

På vårtinget i Gausdal i 1746 møtte Inger Larsdatter og Nils Houm, begge tjenestefolk, hun 26 år og han 37. Nils var stevnet fordi han hadde villet myrde den besvangrede Inger Larsdatter. Andre søndag i advent 1745 skulle Inger i kirken for å skrifte for sin forseelse med Nils, hun var altså blitt gravid. Nils spurte håpefullt om de ikke heller skulle gå sammen for å troloves, men det ble ikke aktuelt. Etter at Inger kom tilbake, skulle Nils ta en siste avskjed med henne, men dro fram tollekniven og stakk henne i livet og armen og rispet henne i akselen, før han ble overmannet. Han ville av med henne og drepe henne, sa han.

I sin forklaring fortalte Nils at han på ugjerningsdagen hadde vært helt fra forstanden. Han hadde aldri hatet Inger, hendelsen hadde foregått i “rasende kjærlighet”. Nils kom forøvrig med den overraskende opplysning at Inger og han

hadde vært forlovet. De hadde først forlovet seg innbyrdes, og deretter hadde han besvangret henne. Fjorten dager før den skjebnesvangre annen søndag i advent var de så blitt offentlig forlovet. Og tre vitner kunne fortelle om hvordan det hadde foregått.

Tilstede ved forlovelsen var, ved siden av Nils og Inger og vitnene, Ingers mor. Moren hadde bedt de tilstedeværende råde Inger i denne sak, og etter noe samtale hadde Nils tatt Ingers hånd og spurt om det ikke måtte bli slik de hadde vært enige om. “Hertil taugde Inger ganske stille”. Dette var underlig, syntes vitnene, og et av dem sa at om en av partene var misfornøyd, måtte den si fra, men “hertil taugde de begge”. Da vitnene spurte etter Ingers mening, sa hun bare: “Dersom du bliver ond mod mig da gaar jeg fra dig”. Men da Nils lovet godt og tok hennes hånd igjen, “taugde hun atter stille”. Deretter ble det skålt og drukket. Men allerede samme dag fortalte Inger at det allikevel ikke ble noe ekteskap.

På tinget bekreftet Inger alt Nils hadde sagt, og hun fortalte også at det var venner og pårørende som hadde frarådet ekteskap. Men hun var lei for det hele og hadde tilgitt Nils. Hun gjorde ikke krav på noen erstatning og bad om at Nils måtte bli straffet mildt etter som hun nesten var bra igjen. Fogden mente imidlertid at Nils med overlegg haadde forsøkt å myrde Inger og nedla påstand om streng straff. Men Inger sa “med grædende taarer” at hun “hjertelig ynkes” over Nils og bad om at han ble dømt på mildeste måte. Dommen ble livsvarig straffearbeid på nærmeste festning.

Jeg må innrømme at jeg syklet litt mismodig hjem fra

arkivet denne dagen, for dette syntes jeg var kraftig kost. Men så kom jeg på at for såpass alvorlige dommer var det automatisk appell, så det var fortsatt håp. Det viste seg imidlertid at det var fogden som anket til Lagtinget, han ville ha straffen skjerpet. Men nå fant retten at Nils hadde handlet i affekt etter den brutte forlovelsen og lot ham slippe med en drøy bot. Med denne straffen var Nils Houm meget godt fornøyd. Og det var jeg også.